

Kesit Akademi Dergisi

The Journal of Kesit Academy

ISSN/ИССН: 2149 - 9225

Yıl/Year/Год: 6, Sayı/Number/Номер:
24, Eylül/September/Сентябрь 2020,
s./pp. 89-106

Geliş/Submitted/ Отправлено: 20.08.2020

Kabul/Accepted/ Принимать: 16.09.2020

Yayın/Published/ Опубликованный: 20.09.2020

10.29228/kesit.45873

Araştırma Makalesi
Research Article
Научная Статья

Doç. Dr. Ali TAN

Mersin Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Türkiye
alitannur@gmail.com

 ORCID 0000-0001-7290-0436

Fince ÖZER

Mersin Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü
Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı
fince47@gmail.com

 ORCID 0000-0001-5623-8489

ES VE US SÖZCÜKLERİNİN TARİHİ VE ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİNDEKİ KULLANIMLARI¹

ES AND US WORDS HISTORICAL AND CONTEMPORARY TURKISH ON
USES

Öz

Tarihî Türk lehçelerinden günümüze “es” ve “us” sözcükleri, Türk dilinin çeşitli sahalarda kullanımına sıkça rastladığımız sözcüklerdir. Araştırmacılar tarafından bu sözcüklerle ilgili çeşitli bilgiler verilmesine rağmen, iki sözcüğün de aynı anda bütün lehçelerde gösterilip tartışıldığı bağımsız bir çalışma yoktur. Bu çalışmada, iki sözcüğün de tarihî lehçelerden itibaren kullanımı ve anlamsal farklılıkla-

¹No conflicts of interest were reported for this article./Bu makale için herhangi bir çıkar çatışması bildirilmemiştir. Corresponding Author/Sorumlu Yazar: Ali TAN

Cite as/Atıf: Tan, A. ve Özer, F. (2020). Es ve Us Sözcüklerinin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Kullanımları, *Kesit Akademi Dergisi*, 6 (24): 89-106. <http://dx.doi.org/10.29228/kesit.445873>

Checked by plagiarism software. Benzerlik tespit yazılımıyla kontrol edilmiştir. CC-BY-NC 4.0

rı gösterilmeye çalışılacaktır. Eski Türkçeden günümüze nasıl bir şekil ve anlam değişikliğine uğradığı örnek cümlelerle desteklenecektir.

Anahtar Kelimeler: es, us, akıl, köken bilgisi, etimoloji.

Abstract

The historical Turkic dialects “es” and “us” are the words, dating from to present that we frequently encounter in various areas of the Turkish language. Although different pieces of information is provided for these two words by many researchers, there does not exist an independent study in which these two words are analyzed and discussed in all dialects at the same time. In the study, the use of these two words since the historical dialects and the differences in meaning will be analyzed. The way they change in form and meaning from old Turkish to the modern will be supported by examples.

Key Words: es, us, origin information, etymology.

GİRİŞ

Türkçenin ses bilgisi ve biçim bilgisi bakımından gelişim seyrine bakıldığında birtakım değişiklikler geçirdiği herkesçe malumdur. Bu ses gelişimi ve değişimleri farklı biçimlerde karşımıza çıkar. Örneğin Eski Türkçedeki kelime başı /b/ sesleri birkaç istisna dışında Doğu ve Kuzey Türkçelerinde korunurken Güneybatıda b, v, p, m ve Ø olarak karşımıza çıkar (baş>baş; bar>var, bar->var-, ber->ver-; bürge>pire; ben>men; bol->ol-). /g/ sesleri, yine diğer lehçelerde genel olarak korunurken Oğuz grubunda düşer (-gAn>-An, -gArU>-ArI, +gA>+A; sarıg>sarı, kapıg>kapı; bürge>pire, tabışgan>tavşan; kapıgıg > kapıyı; beg>bey, tag>dağ). Bugün çağdaş lehçelerde bir ses bir lehçede kullanılırken diğer lehçede farklı bir sese bürünebilmektedir. Örneğin Eski Türkçedeki bol- fiili Oğuz grubu lehçelerinde (Türkmence hariç) ol- olarak kullanılırken diğer lehçelerde, küçük ses farklılıkları dikkate alınmazsa, bol- olarak kullanımını sürdürür. Yani her lehçenin kendine özgü ses ve ek tercihi vardır denebilir.

Ses ve ek farklılığının benzeri bir özellik, kelime kullanımında da karşımıza çıkar. Bir lehçede kullanılan kelime diğer lehçede kullanılmayabilir. Örneğin Oğuz grubu *bul-* fiilini kullanırken Doğu ve Kuzey grubu lehçeleri daha çok *tap-* fiilini tercih eder. Çalışmamıza konu olan *es* ve *us* sözcükleri için de aynı durum söz konusudur. Her iki kelime de 14. yüzyıla kadar düzenli olarak tarihî lehçelerde görülmesine karşın Çağatay Türkçesinden itibaren *es*'in yaygınlık kazandığı görülür.

Bilindiği üzere Çağatay Dönemi, 15. yüzyılın sonlarından 20. yüzyıla kadar Anadolu sahası dışındaki Türk dünyasının ortak yazı dilinin olduğu dönemdir. Yaklaşık 400 yıl ortak yazı dilinin kullanımı, özelde her lehçenin kelime hazinesine de etki etmiş, Doğu Türkçesi olarak da adlandırdığımız bu yazı dili, Batı Türkçesiyle ortak olan bağların azalmasına veya kopmasına yol açmıştır. Daha önce hem Batıda hem de Doğuda görülen, kullanılan bazı kelimeler artık kullanılmamaya başlanmıştır.

Çalışmamıza konu olan *us* kelimesine, bugün Oğuz grubu lehçeleri dışında pek rastla-

nılmamaktadır. Buna karşılık *es* de artık Oğuz grubu lehçelerinde kullanılmamaktadır. Aşağıda *es* ve *us* kelimelerinin tarihî ve çağdaş Türk lehçelerindeki kullanımlarıyla ilgili bilgiler verilip hem anlam hem de biçim bakımından bir değişiklik olup olmadığı tespit edilmeye çalışılacaktır.

Öncelikle etimoloji sözlüklerinde ve genel sözlüklerde bu konuyla ilgili bilgiler verildikten sonra tarihî lehçelerdeki durumlarına geçmek yerinde olacaktır.

Kâmûs-ı Türkî’de hem *es* hem de *us* sözcüğü yer almaktadır. “*es*” sözcüğü “akıl, zekâ, us; his, duygu; sağlamlık, sıhhat, safvet; koku, râyiha” anlamlarında karşımıza çıkar (Şemseddin Sami, 1989: 94). “*us*” ise “akıl, zekâ, ferâset, idrak, hured; edeb, terbiye” *us bahası*: “Akılsızlıkla edilen bir hareketin neticesi olarak çekilen ziyan ki ilerisiçün akıl öğretmege sebep olur” (Şemseddin Sami, 1989: 207).

Lehçe-i Osmanî’de hem *es* hem de *us* sözcüğü yer almaktadır. “*es*” sözcüğü “akıl, zekâ, his ve isen, zeki, sağlam saf demektir. Sahih, salim, sağ, sağlam, kanlının yekpare dingili” anlamlarında kullanılmış (Ahmet Vefik Paşa, 2000: 138). “*us*” için ise “akıl, kıyaset, rüş, edep, zekâ, feraset, fetânet, nühâ, sükûn, hüş, hîred. *us pahası*: tecrübe, teyakkuz, mütenebbih.” anlamları verilmiştir (Ahmet Vefik Paşa, 2000: 396).

Clauson, *us* sözcüğünün “akıl, zekâ; iyi ve kötüyü birbirinden ayırma gücü.” anlamlarıyla, *es* sözcüğünün ise “leş” anlamıyla kullanıldığı bilgisini verir (Clauson, 1972: 240).

Eren’in Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü’nde *us* sözcüğünün karşılığı olarak ‘akıl’ verilmiştir. Yine bu konuda şu bilgileri verir: “Orta Türkçede *us* ‘hayır ve şerri ayırt ediş’ olarak geçer. Kâşgarlı Mahmud’a göre, yalnız Oğuzların kullandığı bir sözdür. Kumancada *us* olarak kullanılır. Eski Kıpçakçada da *us* olarak geçer. Eski ve yeni diyalektlerde *us* yerine *es* sözcüğünün geçtiği göze çarpmaktadır. Bu sözün Batı Türklerinin dilinde yaşayan *us* biçimiyle birleştirilmesi olanaksızdır: Tkm *es*. -Nog *es*. -Blk *es*. -KKlp *es*. -Kzk *es*. -Krg *es*. -Tat *is*. -Kar *es*. -Tel, Alt, Kuğ, Küer *es*. -Çuv *as* (Egorov: ES 33). Macarcada ‘akıl’ olarak kullanılan *ês* biçimi eski bir Türk dilinden kalma bir alıntıdır. (TESz 1: 798: Räsänen: V 49; Sevortyan : ÊSTJa 1974, 306; Lige-ti: TörK 265-266). Çağdaş diyalektlerde Arapça akıl da yaygın olarak kullanılır. Egorov: *es* 33;42-43 (*es* ve *us* biçimlerini karıştırmıştır); Räsänen: V 516 b; Clauson: ED 240; Sevortyan: ÊSTJa 1974, 606-607; Levitskaya: ChuvSt 102-103” (Eren, 1999: 424).

Nişanyan, *us* için “iyiyle kötüyü ayırma yetisi, akıl” anlamlarını verir (Nişanyan, 2003: 472).

Bernardo da Parigi’nin Söz Kitabı (Roma 1665) adlı eserinde *es* ve *us* sözcüklerine rastlanır. “*es*” tek başına görülmez. Daha çok olumsuz yapıda *esleme-* olarak karşımıza çıkar. *esleme-*: *bk. buyuruk tutmamak*: eslememek, emri terk etmek, muhâlefet etmek, mu’tî olmamak, fermâna imtisâl itmemek, inkıyâd itmemek, emre uymamak (Kartallıoğlu, 2015: 265); *eslememek* *bk. buyuruk tutmamak*; *islemek* (II) *bk. İta’at* etmek (Kartallıoğlu, 2015: 497). *Us* sözcüğü ise ‘akıl’ anlamıyla görülür. *uslu*: basîretlü, mütefeyyih, müteyakız, sâkin, turulmuş, münşif, ‘akıllı, ‘akıl, ehl-i tedbîr, müdebbir, nefiz, zabt edici, mu’tedil, kana’atlı, mizâclı 1. Uslu, ölçülü 2. Alçakgönüllü, yumuşak; *uslu*: Bilirkişi; *usluluk*: 1. Usluluk 2. Düşüncelilik, akıllılık, tedbir; *uslulığıla*: 1. Uslulukla 2. Ölçüp biçerek, iyice düşünerek (Kartallıoğlu, 2015: 889)

Gülensoy, *us* sözcüğü için “akıl” anlamını vermiş ve aynı zamanda Anadolu ağızlarında-

ki ve çağdaş Türk lehçelerindeki kullanımlarına da değinmiştir. Bu bilgilerinin yanında yine bu fiille bağlantılı olarak halk dilinde *us-* biçiminin de yer aldığını ve “akıl etmek; Ummak; Bıkmak” anlamlarıyla kullanıldığını da söyler (Gülensoy, 2018:798).

1. Tarihî Lehçelerdeki Görünümleri

1.1. Eski Türkçe

1.1.1. Köktürkçe

Köktürk dönemi eserlerinden sadece Tonyukuk Yazıtı'nda *us* kelimesiyle ilgili bir örnek yer almaktadır. “es” sözcüğüne ise rastlanmamıştır.

usın buntutu T1-D2/19 “akıllarını başlarına alıp” (Aydın, 2012:111)

1.1.2. Uygurca

Uygur dönemiyle ilgili taradığımız eserlerde *es* ve *us* sözcüklerinin yer aldığı örneklere rastlanmamıştır.

1.2. Karahanlı Türkçesi

Karahanlı Türkçesi dönemi eserlerinden Kutadgu Bilig, Atabetü'l-Hakâyık ve Divân-ı Hikmet'te *es* ve *us* sözcüklerine rastlanılmamaktadır. Bu dönem eserlerinden Divânü Lügati't-Türk ve Kur'an Tercümesi'nde *es* ve *us* sözcükleriyle ilgili örneklere rastlanır.

Dönemin eserlerinden Kur'an Tercümesi'nde *us*'la ilgili örneklere bakıldığında, “akıl” anlamıyla kullanıldığı görülür.

ükküşrekleri anlarnıñ ukmaslar usları yok. 37/56a1=49:4 (Ata, 2004: 139);

usuna kel- “Kendine gelmek, aklı başına gelmek.”

Kaçan kim usına keldi erse aydı: arığ sen yandıñ saña. 28/22b1=7:143 (Ata, 2004: 28; Ünlü, 2012-1: 884).

Divânü Lügati't-Türk'te, *us* sözcüğüyle ilgili iki farklı anlama rastlanır:

Birinci anlamı: Akbaba, kerkes kuşu (vulturmonachus) -30/16, 21/108, 464/368. *uslayu* “akbaba gibi çullanarak” 272/238.

Us üşkürse ölüür. “Kerkes kuşu insanın yüzüne doğru ıslık çalarsa o insanın öleceğine işaretler; uğursuzluk sayılır.” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2014: 108; Nadelyev vd., 1969: 616).

Keldi maña tat / Aydım emdi yat / Kuşka bölüp et / Seni tiler us böri “Bana bir kâfir Uygur geldi; onu öldürdüm; akbaba ve yırtıcı hayvanlar için onu parça parça ettim.” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2014: 16)

İkinci anlamı: Oğuzcada hayrı ve şerri birbirinden ayırmak anlamında *ol us boldı*. “O, hayrı şerden ayırmasını bildi.” denir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2014: 16; Yurtsever-Erdi, 2007: 624; Ünlü, 2012-1: 884; Nadelyev vd., 1969: 616).

Divânü Lügati't-Türk'te *es* sözcüğünün de kullanıldığı görülür. Yalnız ‘akıl’ anlamında değil de “Yırtıcı hayvanın avını parçalayarak aldığı pay (Ercilasun-Akkoyunlu, 2014: 16, 368), yırtıcı hayvanların avı olan hayvan (Yurtsever-Erdi, 2007: 265), fenalık, kötülük, ayıp şey; avret

yeri" (Ünlü, 2012: 245) anlamlarında karşımıza çıkar.

Us es körüp yüksek kalık kodı çokar / Bilge kişi öğüt birip tawrak ukar "Akbaba av görürse yüksek gökten inerek üzerine kapanır; Hikmetli adamın da avı öğüttür; onu işitince ezberleyip anlar." (Ercilasun-Akkoyunlu, 2014: 368; Ünlü, 2012-1: 884).

Eren kamuğ artadı neñler uđu / Tawar körüp uslayu eske çuķar "Mala tamah edince insanların ahlâkı bozuldu. Malı gördüklerinde, akbabanın leşe çullandığı gibi onun üzerine çullandılar." (Ercilasun-Akkoyunlu, 2014: 238; Ünlü, 2012-1: 245)

1.3. Harezmi Türkçesi

Harezmi Türkçesi eserlerinden Kıssaşü'l-Enbiyâ'da *es* sözcüğünün "akıl" anlamında kullanıldığı görülür.

er yalavaçlık da'vî kıılır, siz uluğlar cevâb ayıñ bu işim içinde hiç esni kesigli ermes-men 148r/4 (Ata, 1997: 210).

esin öksütmedim, tamâm işlerin onay kııldım, seferde arıgsız su yoluktı arığın arıgsızın 213r/9 (Ata, 1997: 305; Ünlü, 2012-2: 177).

Nehcü'l-Ferâdis'te *es* ve *us* sözcükleri kullanılmamıştır.

Mukaddimetü'l-Edeb'te *es* sözcüğüne rastlanmamaktadır; *us*'un ise "akıl" anlamıyla kullanıldığı görülmektedir.

taķı sökellikdin taķı delülükdin taķı usı karılmakdın 1-2, 49-7 (Yüce, 1993: 40)

oyğatdı anı uykusundın habarlığ kıldı anı nérse úze, oyğartdı usını anıñ úze 90-8 (Yüce, 1993: 48; Ünlü, 2012-2: 627).

yok anıñ birle téprenmek bışığrâyılığ kıldı anı yaş, yaş usınga kıvürdi anı, yaş sınağlığ kıldı anı yaş 85-2 (Yüce, 1993: 47).

Mu'inü'l-Mürîd'de *es* sözcüğünün yer almadığı görülmektedir; *us* ise "akıl" anlamıyla kullanılmıştır.

us kêt- "şuurunu yitirmek, kendinden geçmek" MM-76/4

yunuğnı buzır neñ bu on béstedi

suw tökmek yerlemek meni hem vedi

mezi beş kan akmak irin saru suw

esrümek us kêtmeķ eşit on sadı (Toparlı-Argunşah, 2008: 102; Ünlü, 2012-2: 627).

Anlamı: "Abdest bozan şeyler on beş tanedir." Buyurdu: Beşi su dökmek (işemek), büyük abdest yapmak, meni, vedi, mezidir; kan akmak, irin, sarı su, sarhoş olmak, bayılmak; bunlarla on etti.

1.4. Kıpçak Türkçesi

Us sözcüğü, Kıpçak Türkçesi eserlerinden Bulgatü'l-Müştak, Codex Cumanicus, İrşadü'l-Mülük ve's-Selâtin, Kitâb Fi'l-Fıkh, Kitâb Fi'l-Fıkh Bi'l-Lisâni't-Türkî, Kitâbü'l-İdrak Li-Lisâni'l-

Etrâk, Et-Tuhfetü'z-Zekıyye Fi'l-Lügati't-Türkiyye'de "akıl, zekâ" anlamlarında kullanılmıştır (Toparlı-Vural-Karaatlı, 2003: 294)

Kıpçak Türkçesinin en önemli eserlerinden biri olan Codex Cumanicus'ta, *us* sözcüğünün kullanımının yanında *es* sözcüğü de görülmekte ve "akıl; his, duygu" anlamlarında karşımıza çıkar.

ave Maria, usıñnı Têñri tamam tügel kıldı 70a/19 (Argunşah-Güner, 2014: 293; Toparlı-Vural-Karaatlı, 2003: 294)

barça Têñrilik us ér[ü]r, barça hakıl bilik t(u)rur -71a/13 (Argunşah-Güner, 2014: 296)

ave, kimge yaş yaşından us övretmiş Têñri tuvgan /söz 72a/13-14 (Argunşah-Güner, 2014: 300)

ol usdır 60b/14 "O, akıldır." (Argunşah-Güner, 2014: 256)

es 58b/18 "akıl, hafıza, zihin" (Argunşah-Güner, 2014: 250); *esime kirdi* -81b/9b (Argunşah-Güner, 2014: 318); *eslemes - eskermes* 80b/10b "hatırlamak, anmak" (Argunşah-Güner, 2014: 313)

1.5. Çağatayca

Çağatay Türkçesinde hem *us* hem de *es/is* sözcüğü kullanılmıştır. Dönemin ses bilgisi özellikleri dikkate alındığında *es* sözcüğünün *is* olarak kullanılması beklenir. Ancak klasik öncesi ve sonrası eserlerde harf ve hareketlerden de yola çıkıldığında hem *is* hem de *es* biçimlerinde örneklere de rastlanır.

Çağatay döneminin klasik öncesi dönem eserlerinden sayılan Mevlâna Sekkâkî Divânı'nda *es* olarak karşımıza çıkar.

Yüz üzre zülף tağıtting, perîşân kıldı 'aklını

*Anı yüzdin köterseng, hem cânımdın kiterür esni*² (Eraslan, 1999: 284)

"Yüzün üzerine saçını dağıtınca aklımı perişan eder; onu (saçını) yüzünden kaldırırsan, bu defa canımdan aklımı, bilincimi ortadan kaldırır."

Lutfî Divânı'nda *es* ve *us* sözcüklerinin yer almadığı görülür.

Şecere-i Terākime'de *us* sözcüğü kullanılmamıştır; *es* ise, "akıl" anlamında kullanılmıştır.

karıgan çakında esiñ kitip kıym üstinde ölerse tidi. 96a-4 (Ölmez, 1996: 201).

Şeyh Süleyman Efendi Sözlüğü'nde hem *us* hem de *es/is* sözcüğü yer almaktadır; *es/is* sözcüğü "hüş, 'akl; koku, rayiha; tereng, zeng, buy." (Şeyh Süleyman Efendi, h.1298:51); *us* sözcüğü ise "akıl, zekâ, feraset, idrak, hüş" (Şeyh Süleyman Efendi, h.1298:33) anlamlarında karşımıza çıkar.

Urunup ayça şur u şe'b kıldı

Ki za'if eylep isi azıp yıkıldı.

² Eraslan bu kelimeyi *âsnı* (*âs*: hırs, tamah, açgözlülük) biçiminde okumuş. Ancak metnin tamamı incelendiğinde ikinci dizelerin hep ince ünlülü olduğu görülür (*irmesni/ hesni/ nev-resni/ âsnı/ nâkesni/ Çerkes'ni/ besni*). Bu sebeple beytin anlam bütünlüğü de düşünülürse *esni* 'aklı' olarak okunması daha doğru olacaktır.

Mir'âtü'l-Memâlik'te *esle-* olarak karşımıza çıkan bu sözcük “dinlemek, kabul etmek” anlamıyla kullanılır (Kiremit, 1999: 241).

3 *Pendüm kabul eyle; benüm sözüüm eslegil;*

Gördüñ zamâne uymadı, sen uy zamâneye. R1-78b/3 (Kiremit, 1999: 164).

1.6. Eski Anadolu Türkçesi

Eski Anadolu Türkçesi dönemi metinlerinde genel olarak *us* sözcüğünün kullanıldığı görülür. *es*'in kullanımı ise sınırlıdır.

Behcetü'l-Hadâik'te 5 yerde (28b4, 99a16, 99a16, 139b14, 158b18) *us* sözcüğüne rastlanır (Canpolat, 2018:633).

(15) ... *Ya'kûb ol (16) kanlu köñlegi kapdı, bağırna kısdı. Ussı kitti.* (Canpolat, 2018:192).

Bolasıdur ağır dimek bilgil ol kün / Kamu anda dirilesi uşlu delü (Canpolat, 2018:71).

Dönemin bir diğer eseri olan Dede Korkut'ta 2 yerde (43-6, 59-1) *us* sözcüğüne rastlanır: *usum, ussı* (Ergin, 1991: 304).

şundan berü 'aklum uşşum dire bilmen ... D43-6 (Ergin, 2014: 99)

Mere dini yok 'akılsuz kâfir / Uşşı yok dirneksüz kâfir D59-1 (Ergin, 2014: 111)

Yine bu dönem eserlerden biri olan Ed-dürretü'l-Mudiyye'de 2 yerde *us* sözcüğüne rastlanır (Atsız-Türkmen, 2004: 121).

Uslu olgıl, işlegil, virgil 12b/4 (Atsız-Türkmen, 2004: 47).

(10) *Bu oglanlar, usları yokdur, (11) utanmazlar ...* 25a/10 (Atsız-Türkmen, 2004: 60).

Yalnız Kitâb-ı Gunya'da *us* sözcüğü yanında (50a/15, 60a/9, 50a/15, 50b/1, 95a/7-8) *esle-* fiiline de (99b/11, 151b/10) rastlanır. *us* 'akıl, şuur; fikir, düşünce' (Akkuş, 1995: 547) *esle-* ise aldırış etmek, önemsemek, önem vermek anlamlarında (Akkuş, 1995: 876); Dânişmend-nâme'de de *us* kullanımının yanında (19a/15, 110a/15, 237b/9) *esleme-* sözcüğü de “Dinlememek, baş eğmemek” anlamıyla (58a/10, 94b/3, 178b/10) karşımıza çıkar.

ussı gelmek: “Ayılmak, akli başına gelmek, kendine gelmek”; *ussı gitmek*: “Akli başından gitmek, bayılmak, kendinden geçmek; ne söylediğini bilmemek”; *usını tağıtmak*: “Aklını dağıtmak, kendini kaybetmek”; *usunu başuna dirşürmek*: “Aklını başına toplamak”

Eger kimerse (15) ramazân ayında dünle ussuz olsa, bir iki gün ussı gelmese, [50b] (1) gününe gün oruc bitürmiş gerek. 50a/15 (Akkuş, 1995: 313)

Üç tâyifeden kalem götürülmüşdür (8) Evvel nâ-resîde oğlandan tâ bâliğ olmayınca, ikinci delüden (9) tâ uslanınca, üçüncü uyur gişiden tâ uyanınca. Kalem bunların (10) üzre yürimez. 60a/9 (Akkuş, 1995: 321)

hiç 'akılsuz delü olsa revâ olmaz, eger birez vakt uşşı gidüp ve birez vakt ussı gilürse reva olur. 95a.7-8 (Akkuş, 1995: 347).

(11) *ol yıl kopmağını eslemese, andan ol oddan musulmânlara (12) ziyân degse...* 99b/11 (Akkuş, 1995: 350)

...eger (10) ol gişi eslemeyüp 'imâret kılmasa dağı yıkılıp kimesneyi (11) helâk itse... 151b/10 (Akkuş, 1995: 388).

"... diyir yöresine (10) gelmeñ. Bizden ne dilersenüz virelüm."didiler. Müsülmanlar eslemeyüp (11) diyre yakın kasd itdiler... 58a/10 (Demir, 2004: 111).

(3) ... Nevbet Melik'e değıdi. Kâfir eslemedi, Melik'e kılıç (4) indürdi. 94b/3 (Demir, 2004: 140).

(10) destur virmedi. Melik eslemeyüp becid turur kim (11) barıgaha gire. 178b/10 (Demir, 2004: 206)

Çün Artuhî bu haberi (15) işidüp düşdi, ussı gitdi. Bir zamândan sonra 'aklı başına [19b] (1) geldi. 19a/15 (Demir, 2004: 74)

Nastor çün nâmeysi okudı, bildi. Kendüysi (15) tahtından aşaga bırakdı, düşüp usı gitdi. Çün 'aklı [110b] (1) başına geldi, feryâd idüp...110a/15 (Demir, 2004: 154)

Şol çetük ki pençe ura aslana / Diri kalursa vara ol uslana 237b/9 (Demir, 2004: 255)

Süheyl ü Nev-bahâr'da 6 yerde (37, 52, 519, 754, 2296, 2489) *us* sözcüğüne "akıl" anlamıyla rastlanır. Yalnız 2 yerde (2717, 4250) *esle-* biçiminde "dinlemek, kulak vermek" anlamıyla da karşımıza çıkar.

37 Kimüñ ussı var ise hiç dınmaya

Tarılmaya buşmaya incinmeye (Dilçin, 1991: 197)

52 Ne şanursın ol bilmeye mi seni

Ki neylersin ussuñ u 'akluñ kanı (Dilçin, 1991: 198)

2717 Bizüm şâhumuza şımarla anı

Gider kaydı vü eslegil sen beni (Dilçin, 1991: 379)

4250 Eger dileye kim ögüt esleye

Günün hoş geçüre cânın bisleye (Dilçin, 1991: 483)

uslan-: Akıllanmak - 3180, 3404; *uslu*: Akıllı, dirayetli - 378, 414, 421, 434, 780, 980, 1112, 1130, 1198, 1246, 1275; *ussı gel-*: Aklı başına gelmek, kendine gelmek - 3073; *ussı git-*: Aklı başından gitmek - 1298; *ussını tağıt-*: Aklını dağıtmak, kendini kaybetmek -1528 (Dilçin, 1991: 643).

İbni Kesir Tercümesi'nde 3 yerde (249a/5, 263a/14, 266-b/20) *es* biçiminde "önemsemek, aldırış etmemek, dikkate almamak" anlamıyla olumsuz yapıda karşımıza çıkar. 2 yerde ise (432b/14, 432b/14-15) *us* kelimesine "akıl" anlamıyla rastlanır. *ussı git-*: Aklı başından gitmek, kendinden geçmek; *ussı gel-*: Aklı başına gelmek, sakinleşmek

(4) ... *Battal eydür: Ardınca vardum, bu (5) hatun gişi 'Ardınca var(ma)' diyü beni men' itdi, eslemedi, artlarından yitdüm, hamle itdüm*-249a/5 (Ergüzel, 1999: 183)

(13)... *Hişâm anı bilicek nice gez men' itdi (14) eslemedi*-263a/14 (Ergüzel, 1999: 207).

(19) ... *Naşihât itdiler, eslemedi. Men' itdi, kabûl itmedi*-266-b/20 (Ergüzel, 1999: 213)

(13) ... *Ben eyitdüm*: (14) “Allah Ta’âlâ’nuñ rızası andan a’lâdur.” *Haykırdı, ussı gitdi*-432b/14 (Ergüzel, 1999: 504)

(14) ... *Ussı* (15) *başına geldükden soñra* ... -432b/14-15 (Ergüzel, 1999: 504).

1.8. Osmanlı Türkçesi

Osmanlı Dönemi eserlerinden genel olarak ulaşabildiğimiz eserlerde dönem ve coğrafya dikkate alındığında *us* sözcüğünün yaygın olarak kullanılması beklenir. Yalnız Arapça ve Farsça etkisinin görüldüğü bu dönem eserlerinde *Ar. akıl* kelimesinin yoğun olarak kullanıldığı dikkat çekmektedir. Bunun yanında yine karışık olarak hem *es* hem de *us* kelimesine de rastlanmıştır.

Bu dönem 15. yy. eserlerinden Halil-nâme’de, *es* olarak “önemsememek, aldırış etmemek, dikkate almamak” anlamıyla olumsuz yapıda (516, 1511, 1661, 1661, 2841 karşımıza çıkar.

- 515 *Eger oğlanı sevmeseydi ana*
Bir oğlan diri gelmezdi cihāna
- 516 *Eger diri gelürse bislemezdi*
Bıragup öldürürdi eslemezdi (Güldaş, 1996: 111)
- 1660 *Ata hem âdeme şöyle üşerdi*
Ki âdem bogılurdu at düşerdi
- 1661 *Ne ok yay ne kılıç ne çomak esler*
Ne sürmek dögmek ü ne koymak esler (Güldaş, 1996: 245).
- 1511 *Hemân dem ussı gitdi yatdı bî-hûş*
Yüzini urdu Nemrûd topraga hoş (Güldaş, 1996: 226)
- 2841 *Halîlullâh’uñ ussı gitdi, düşdi;*
O tagdan sıyrılup aşaga uçdı. (Güldaş, 1996: 392)

Yine aynı yüzyıl eserlerinden Mahabbet-nâme’de hem *es* (1202) hem de *us* sözcüğü “önemsememek, aldırış etmemek, dikkate almamak” anlamıyla olumsuz yapıda (2858, 244, 1132, 1385, 1386, 1976, 1774, 2249, 3646) karşımıza çıkar.

- 1202 *Komak yokdur anı hergiz yularsuz /*
Ki zîrâ eslemez olur bularsuz (Çavuşoğlu, 2009: 202).
- 2858 *Başa hâlüm lisânı gör ki ne dir*
Delü oldur hey ussun başuğa dir (Çavuşoğlu, 2009: 345)
- 244 *Bugün çün meclise mestâne geldün*
Kodur usluluğı dîvâne geldün (Çavuşoğlu, 2009: 117)
- 1132 *Delülük sıgmaz uslulukda yokdur*

- Ferah kim gördi yaslulukda yokdur* (Çavuşoğlu, 2009: 196)
- 1385 *Niderler usluluğu bu delüler*
Ki baş anuñla kurtardı ölüler (Çavuşoğlu, 2009: 218)
- 1386 *Ne girür uslulukdan eyde* yana*
Koyunuz yürüyelüm yana yana (Çavuşoğlu, 2009: 218)
- 1976 *Ne usluluk yiridür bu cünûn hoş*
Ki vâlih kalsa 'akl-ı zû-fünûn hoş (Çavuşoğlu, 2009: 268)
- 1774 *Nidem men seni i uslanmaduk baş*
Yürekler oldı fi'lüñden senüñ baş (Çavuşoğlu, 2009: 251)
- 2249 *Müsülmân ol müsülmân ol müsülmân*
Delülenme hey uslan demdür uslan (Çavuşoğlu, 2009: 293)
- 3646 *Günehkâruz ilâhî yüzümüz kir*
Bizi uslatmadı oldugumuz pîr (Çavuşoğlu, 2009: 408)

16. yüzyıl eserlerinden Baki Divanı'nda hem *es* (G235/2) hem de *us* (G295/4) sözcüğü "önemsememek, aldırış etmemek, dikkate almamak" anlamıyla olumsuz yapıda karşımıza çıkar.

- G235/2 *Pend ile dîvâne-i 'aşka selâsil bağlama*
Bend ü zencîr eslemez zîrâ biliürsin şîr-i 'aşk (Küçük, 1994: 245)
- G295/4 *Zencîr-i zülf-i dil-bere dîvâne olmayan,*
Bağlamaludur ey gönül uslu degüldür ol (Küçük, 1994: 282)

17. yy. eserlerinden Hayriyye-i Nâbî'de de *es* kelimesi görülür.

- 1158 *İtmese dâ'iresi beslenmez*
Sözi hükm eylese de eslenmez (Kaplan, 2008: 271)

2. Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümleri

2.1. Güneybatı Türk Lehçeleri

2.1.1. Türkiye Türkçesi

Türkiye Türkçesinde *es* kelimesi görülmez; *us* sözcüğü ise 'akıl' anlamında karşımıza çıkar (TS, 2011: 2037).

us dışı "akıl dışı" (TS, 2011: 2037).

us payı vermek "akıl dersi vermek", (TS, 2011: 2038).

usa vurma "Akıl süzgecinden geçirme, muhakeme; Bilinen veya doğru olarak kabul edilen belirli önermelerden başka önermeler çıkarma, uslamlama" (TS, 2011: 2037).

2.1.2. Azerbaycan Türkçesi

Azerbaycan Türkçesinde *es* sözcüğüne rastlanılmaz. Bu sahada sadece *us* görülür ve “akıl, zekâ, idrak; edep, terbiye” anlamlarında kullanılır (Altaylı, 2018: 3413).

2.1.3. Türkmenistan Türkçesi

Türkmenceyle ilgili taranan metinlerde *us* sözcüğüne rastlanmamıştır. “*es*” ise sözlükte sadece *esle*- “hatırlamak”, *esger*- “hatırını saymak” (Tekin, 1995: 180) biçiminde karşımıza çıkar. Aslında Oğuz grubunda olmasına rağmen *us* sözcüğü yerine *es*’in görülmesi, bulunduğu coğrafyanın ve baskın dil Çağatay Türkçesi etkisinin devam ettiğinin bir göstergesidir.

Horasan Türkçesiyle ilgili taranan sözlük ve kitaplarda *es* ve *us* sözcüklerine rastlanmamıştır.

2.1.4. Gagavuz Türkçesi

Gagavuz Türkçesiyle ilgili taranan sözlük ve kitaplarda *es* ve *us* sözcüklerine rastlanmamıştır.

2.2. Kuzeybatı Türk Lehçeleri

Bu grupta yer alan lehçelerde *us* sözcüğüne Kırım Tatar Türkçesi dışındaki diğer lehçelerde rastlanılmaz. “*us*” sözcüğüyle aynı anlamda *es* sözcüğü düzenli olarak kullanılır.

2.2.1. Kırgız Türkçesi

Kırgız Türkçesinde *us* sözcüğüne rastlanılmaz; *es* sözcüğü ise “akıl, us; bellek, hafıza; güven, cesaret” anlamlarında kullanılır (Arıkoğlu vd., 2017: 897).

Uuluña uluulardan esin bersin. “Oğluna büyüklerin aklını versin!” (Arıkoğlu vd., 2017: 897).

Uşu kündö beybeçarada es kaldıdı? “Bu günde fakir fukarada cesaret kaldı mı?” (Arıkoğlu vd., 2017: 897).

2.2.2. Kazak Türkçesi

Kazak Türkçesinde *us* sözcüğüne rastlanılmaz; *es* sözcüğü ise, “akıl, us, hafıza” anlamlarında kullanılır.

esinen ayrılı Çok korkmak, aklını kaybetmek (Koç - Bayniyazova - Başkapan, 2003: 144).

2.2.3. Kumuk Türkçesi

Kumuk Türkçesinde *us* sözcüğüne rastlanılmaz; *es* sözcüğü ise “hafıza, bellek; akıl; zekâ; şuur, bilinç” anlamlarında kullanılır (Pekacar, 2011: 123).

esge almaq hatırlamak, hatırına gelmek, aklına gelmek; hatıra getirmek; *esi yoq adam* a) dikkatsiz adam, hafızası zayıf adam; b) mec. Deli, çılgın; *esin tas etmek* bayılmak, kendinden geçmek; bilincini yitirmek, şuurunu kaybetmek: *onlar bizin es de etmediler* “onlar bizi fark etmediler bile” (Pekacar, 2011: 123).

Umaqay şolay har eki sahatda bir keren barıp qıçırıp, Şahmanaynı esine sala. “Umakay böyle her iki saatte bir gidip bağırarak Şahmanay’a hatırlatır.” (Pekacar, 2011: 123).

2.2.4. Kazan Tatarcası

Kazan Tatarcasında *us* sözcüğüne rastlanılmaz; *es* sözcüğü ise ön seste e>i değişikliğiyle *is* olarak görülür. “akıl, hafıza, zihin” anlamlarında kullanılır.

iske töşër- “hatırlamak; hatırlatmak; andırmak, benzer olmak”; *isten çığar-* unutulmak, hatırdan çıkmak; *is-añ: is aña kil-* “Anlamak, sezmek” (Öner, 2015: 176).

2.2.5. Başkurt Türkçesi

Başkurt Türkçesinde *us* sözcüğüne rastlanmaz; *es* sözcüğü ise ön seste e>i değişikliğiyle bu kelime *is* olarak görülür. “hatır, zihin” anlamlarında kullanılır (Özşahin, 2017: 259).

iske töş-: “Hatırlamak” (Özşahin, 2017: 259).

2.2.6. Karaçay - Balkar Türkçesi

Karaçay - Balkar Türkçesinde *us* sözcüğüne rastlanılmaz; *es* sözcüğü ise *es* “akıl, hatır, hafıza” anlamlarında kullanılır (Tavkul, 2000: 195).

esi bolğan akıllı; *esine tüş-* aklına gelmek, hatırlamak; *esde-busda bolmağan* akla hayale gelmeyen. (Tavkul, 2000: 195).

2.2.6. Karay Türkçesi

Karay Türkçesinde *us* sözcüğüne rastlanılmaz; *es* sözcüğü ise “akıl, us, zekâ” anlamlarında kullanılır (Çulha, 2006: 62).

2.2.7. Nogay Türkçesi

Nogay Türkçesinde *us* sözcüğüne rastlanılmaz; *es* sözcüğü ise “hafıza, akıl” anlamlarında görülür: *eske aluv:* “Hesaba almak”; *es beriuv:* “Dikkat etmek”; *eske tüsirüv:* “Hatırlamak, hatırlatmak”; *es ketiuv:* “Bilincini kaybetmek”; *esimde de yok:* “Aklımda da yok, düşünemiyorum”; *este kaluv:* “Akılda kalmak”; *este tutuv:* “Akılda tutmak, kaydetmek”; *esimnen şıkkan:* “Unuttum” (Baskakova, 1963: 439-440).

2.2.8. Kırım Tatar Türkçesi

Kırım Tatar Türkçesinde hem *us* hem de *es* sözcüğüne rastlanır. Burada *us* sözcüğüne rastlanması Osmanlı Döneminde Oğuz etkisinde kalmış olmasına bağlanabilir.

uslu “uslu”; *uslan-* “uslanmak” (Muzafarov-Muzafarov, 2018: 361)

es “Hafıza, hatır; akıl, zihin”; *esle-* “Farkına varmak, gözetmek; kaydetmek, sezmek” (Muzafarov-Muzafarov, 2018: 111-112).

2.2.9. Karakalpak Türkçesi

Karakalpak Türkçesinde *us* sözcüğüne rastlanılmaz; *es* sözcüğü ise “akıl” anlamında karşımıza çıkar (Baskakova, 1967: 1045).

2.3. Güneydoğu Türk Lehçeleri

2.3.1. Özbek Türkçesi

Özbek Türkçesinde *us* sözcüğüne rastlanılmaz; *es* sözcüğünün ise “akıl, beyin; hafıza, ha-

tıra, hatırlama" anlamlarında kullanıldığı görülmektedir. (Üşenmez-Boltabayev-Tuğlacı, 2016: 143).

esgä olmâq "hatırlamak, anmak, yâd etmek"; *esdä tutmâq* "hatırda tutmak."

Essiz bäläm, nä yüzingni körsätding. -A-221 (Solmaz, 2007: 32). "Akılsız yavrum, niye yüzünü gösterdin."

2.3.2. Yeni Uygur Türkçesi

Yeni Uygur Türkçesinde *us* sözcüğüne rastlanılmaz; *es* sözcüğünün ise *es/is* olarak "bellek, hatırlama, anlayış, kavrayış" anlamlarında kullanıldığı görülmektedir (Shaw, 2014: 128).

Hesen Vezir hotuninin hamildar ikenligini esige elip bu kiyikni atmidi. "Hasan Vezir hanımının hamile olduğunu hatırlayarak geyiği vurmadı." (İnayet, 2004: 167)

Padişa şarperkut helki alem aldida tilhetini esige elip amalsiz kaldı. "Padişah şarperkut halkı alemin huzurunda verdiği yazılı sözü hatırlayınca çaresiz kaldı." (İnayet, 2004: 387)

...mehtumsula akisiniñ meslihitini eside tutmay balaga gırıptar bolganligini oylap. "Mahtumsula kardeşinin öğüdünü dinlemediği için başını belaya girdiğini düşünerek..." (İnayet, 2004: 147)

2.4. Kuzeydoğu Türk Lehçeleri

2.4.1. Hakas Türkçesi

Hakas Türkçesinde *us* sözcüğü kullanılmamaktadır; *es* sözcüğü ise, ön seste e>i değişikliğiyle *is* olarak görülür. "us, akıl; bilinç, şuur" anlamlarında kullanılır.

izî-çoh "rahatsız, rahat değil"; *izî-çoh odırıp alğam* "Ben rahatsız şekilde oturdum"; *ağaa izî-çoh* "o rahatsız" (Naskali vd. 2007:230).

San sanırğa sağıs kirek, sağımıp pöğnerge is kirek. (Atasözü) "Sayı saymaya düşünce gerek, hesap yapmaya akıl gerek." (Arıkoğlu, 2005: 227).

2.4.2. Tuva Türkçesi

Tuva Türkçesiyle ilgili taranan metinlerde *es* ve *us* sözcüklerine rastlanmamıştır. kullanılmamaktadır.

2.4.3. Şor Türkçesi

Şor Türkçesinde *us* sözcüğü kullanılmamaktadır; *es* sözcüğü ise "us; akıl, bellek, hafıza, zekâ" anlamlarında kullanılır (Akalin - Tannağaşeva, 1995: 30).

2.4.4. Teleüt Türkçesi

Teleüt Türkçesinde *us* sözcüğü kullanılmamaktadır; *es* sözcüğü ise "bellek, hafıza" anlamlarında kullanılır.

ezinde "aklında" (Sırkaşeva - Kuçığaşeva, 2000: 38).

es d'ok "akılsız, aklî dengesi yok." (Sırkaşeva - Kuçığaşeva, 2000: 38).

2.4.5. Altay Türkçesi

Altay Türkçesinde *es* olarak karşımıza çıkar ve “hatıra, his, akıl, bilinç, şuur” anlamlarında kullanılır (Naskali-Duranlı, 1999: 85).

es alın- “kendine gelmek, dinlemek”

Öydi ne de toktodıp bolbos. Kiyis ayıl çirip kalar, töölör çeldelip kalar. Bazgımbay dep kiji cürgen dep, is te artpas, es te artpas. “Zamanı hiçbir şey durduramaz. Keçe çadır çürür, develerin eti kemiğinden ayrılır. Bazgımbay diye biri yaşamış diye iz de kalmaz hatıra da kalmaz.” (Kainçin, 2006: 162).

Fiil olarak kullanımına da rastlanır: *eze-* “hatırlamak”; *Ezep turuñ ba?* “Hatırladın mı?” *Ada balazın ezegendiy meni ezep alıgar* “Beni kendi çocuklarınızın babası gibi hatırlayın” (Naskali-Duranlı, 1999: 85).

2.5. Çuvaşça

Çuvaş Türkçesinde *es* sözcüğü *ış* olarak karşımıza çıkar ve “akıl, anlayış, öğüt, tavsiye” anlamlarında kullanılır (Paasonen, 1950: 44; Bayram, 2019: 94; Aşmarin, 1929-30:63-65).

Bil mana ış paçı. “O, bana akıl verdi.”; *ış tut-* “çıkış yolu bulmak” (Paasonen, 1950: 44).

ış il- “Akıl almak”; *ış par-* “Akıl vermek, öğretmen, tavsiye etmek” (Aşmarin, 1929: 4/67).

ışlan- “Akıllanmak, gelişmek” (Aşmarin, 1930: 5/405).

ış par- “öğüt vermek”; *ış il-* “akıl almak”; *ışli* “akıllı”; *ışlan-* “akıllanmak” (Bayram, 2019: 94-95)

2.6. Yakutça (Sahaca)

Yakut (Saha) Türkçesinde *es* ve *us* sözcükleriyle ilgili taranan metinlerde örneklerine rastlanamıştır.

SONUÇ

Tarihî lehçelerde ve çağdaş Türk lehçelerinde *es* ve *us* sözcüklerinin kullanımlarıyla ilgili örneklerden yola çıkıldığında, tarihî dönemler dışında, sadece Batı sahasında *us* sözcüğü, Doğu ve Kuzey sahasında ise *es* sözcüğünün tercih edildiği dikkat çekmektedir. Kıpçak grubu eserlerinden Codex Cumanicus’ta hem *us* hem de *es* kelimelerinin kullanılması, Kıpçak grubuna ait diğer eserlerde *us* kelimesine rastlanılmaması Codex Cumanicus’u farklı bir noktaya taşır. Aslında Memlük sahası eserlerinde, özellikle coğrafi yakınlık ve dil etkileşimi düşünüldüğünde *us* sözcüğüne de rastlanması beklenirdi.

Osmanlı Türkçesi döneminde birkaç eserde *es’li* örneğe tesadüf edilse de asıl olarak *us* sözcüğünün tercih edildiği görülür. Bugün Türkiye Türkçesinde sınırlı birkaç kullanım dışında *us* sözcüğünün de kullanımının azaldığı; bunun yerine *Ar. akıl* kelimesinin kullanımının yaygınlaştığı görülür. 18. Yüzyıl sanatçılarından Nedim’in, Ali Şir Nevayî için *tartıp* redifli bir nazire yazdığını (*Barıp kûyınğa yığlamak tiledim bir sadâ tartıp / Yöğürdü min sarı ol gamze tığ-ı sürme-sâ tartıp*) G-10 (Gölpınarlı, 2015: 255), eserin neredeyse Çağatayca özellik gösterdiğini görebiliyoruz. Yani sanatçılar, Batı Türkçesiyle eserler verirken aynı zamanda Doğu Türkçesi hakkında da bilgi sahibi. Bu sebeple gerektiğinde hüner göstermek için Arapça Farsça kelime kullanımları-

nın yanında Oğuzcada pek kullanılmayan Doğu Türkçesinde yoğun olarak kullanılan kelimelerle de kendilerini göstermeye çalışmışlardır. Batı Türkçesinde eser veren sanatçılar yazı veya konuşma dilinde bizce kalıplaşmanın yanında hüner göstermek için de *es* sözcüğünü eserlerinde kullanmışlardır. Çağatay Türkçesinin 15. yüzyılın sonlarından 20. yüzyılın başlarına kadar Türk dünyasının ortak/genel yazı dili olması (Oğuz grubu hariç), ortak sözcük kullanımı etkisiyle *es*'in yaygınlaşmasını sağlamış ve *us* sözcüğünün kullanımdan düşmesine yol açmıştır. Özellikle aşağıdaki tabloda çağdaş Türk lehçeleri incelendiğinde bu durum açıkça görülmektedir.

1. Tarihi Lehçelerdeki Görünümleri		
1.1. Eski Türkçe		
1.1.1. Köktürkçe	us	-
1.1.2. Uygurca	-	-
1.2. Karahanlı Türkçesi	us	es
1.3. Harezmi Türkçesi	us	es
1.4. Kıpçak Türkçesi	us	es
1.5. Çağatayca	-	es/is
1.6. Eski Anadolu Türkçesi	us	es
1.7. Osmanlı Türkçesi	us	es
2. Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümleri		
2.1. Güneybatı Türk Lehçeleri		
2.1.1. Azerbaycan Türkçesi	us	-
2.1.2. Türkmenistan Türkçesi	-	es
2.1.3. Gagavuz Türkçesi	-	-
2.1.4. Türkiye Türkçesi	us	-
2.2. Kuzeybatı Türk Lehçeleri		
2.2.1. Kırgız Türkçesi	-	es
2.2.2. Kazak Türkçesi	-	es
2.2.3. Kumuk Türkçesi	-	es
2.2.4. Kazan Tatarcası	-	is
2.2.5. Başkurt Türkçesi	-	is
2.2.6. Karaçay-Balkar Türkçesi	-	es
2.2.6. Karay Türkçesi	-	es
2.2.7. Nogay Türkçesi		es
2.2.8. Kırım Tatar Türkçesi	us	es
2.2.9. Karakalpak Türkçesi		es
2.3. Güneydoğu Türk Lehçeleri		
2.3.1. Özbek Türkçesi	-	es
2.3.2. Yeni Uygur Türkçesi	-	es
2.4. Kuzeydoğu Türk Lehçeleri		
2.4.1. Hakas Türkçesi	-	is
2.4.2. Tuva Türkçesi	-	-
2.4.3. Şor Türkçesi	-	es
2.4.4. Teleüt Türkçesi	-	es
2.4.5. Altay Türkçesi	-	es
2.5. Çuvaşça	-	is
2.6. Yakut (Saha) Türkçesi	-	-

KAYNAKÇA

- Ahmet Vefik Paşa (2000). *Lehçe-i Osmânî (Haz. Recep Toparlı)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Akkuş, M. (1995). *Kitab-ı Gunya*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Altaylı, S. (2018) *Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü I-II-III*. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Argunşah, M. - Güner, G. (2014). *Codex Cumanicus*, Kesit Yayınları, İstanbul.
- Arıkoğlu, E. - Alimova, C. - Askarova, R. - Selçuk, B. K. (2017). *Kırgızca - Türkçe Sözlük*. Manas Üniversitesi Yayınları, Bişkek.
- Arıkoğlu, E. (2005). *Örnekli Hakasça - Türkçe Sözlük*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- Aşmarin, N. İ. (1929). *Çıvaş Sımahîsen Kîneki-Slovar' Çuvaşskogo Yazıka-Thesaurus Linguae Tschuwaschorum, C.4*, İzdaniye Narodnogo Komissariata po Prosveşçeniye Çuvaşksoy Avtonomnoy Sovetskoy Sotsialistiçeskoy Respubliki, Çeboksarı.
- Aşmarin, N. İ. (1930). *Çıvaş Sımahîsen Kîneki-Slovar' Çuvaşskogo Yazıka-Thesaurus Linguae Tschuwaschorum, C. 5*, İzdaniye Narodnogo Komissariata po Prosveşçeniye Çuvaşksoy Avtonomnoy Sovetskoy Sotsialistiçeskoy Respubliki, Çeboksarı.
- Ata, A. (2004). *Karahanlı Türkçesi Türkçe ilk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası) Giriş-Metin - Notlar - Dizin*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Ata, A. (1997). *Kıyasü'l-Enbiyâ (Giriş-Metin-Tıpkıbasım)*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 681-1 Ankara.
- Atsız, B. – Türkmen, S. (2004). *Ed-Dürretü'l-Mudiyye Fi'l-Lugati't-Türkiyye*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- Aydın, E. (2012). *Orhon Yazıtları: Köl Tigin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Köli Çor*. Kömen Yayınları, Konya.
- Baskakova, N. A. (1963). *Nogaysko-Russkir Slovar, Karaçayevo-Çerkesskiy Nauçno-İssledovatel'skiy İstitut Yazıka, Literaturı i İstoriy, Moskva*.
- Baskakova, N. A. (1967). *Russko-Karakalpakskiy Slovar (Ruşsa-Karakalpakşa Sözdik)*, Moskova.
- Bayram, B. (2007). *Çuvaş Türkçesi - Türkiye Türkçesi Sözlük*, Tablet Yayınevi, Konya.
- Bernardo da Parigi (2015). *Söz Kitabı: Türkçe - İtalyanca Sözlük*, (Roma 1665), Haz. Yavuz Kartalhoğlu, TDK Yayınları, Ankara.
- Canpolat, M. (2018). *Behcetü'l-Hadâik Fî Mev'izati'l-Halâik*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Clauson, S. G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford At The Clarendon Press, London.
- Çavuşoğlu, A. (2009). *Muhabbet-nâme - Yusuf Hakiki Baba*, Aksaray Belediyesi, Ankara.
- Çulha, T. (2006). *Karaycanın Kısa Sözcükleri*, Kebikeç Yayınları, İstanbul.
- Demir, N. (2004). *Danişmend-nâme*, Akçağ Yayınları, Ankara.

- Dilçin, C. (1991). *Süheyl ü Nev-Bahâr (İnceleme-Metin-Sözlük) (Mes'ûd bin Ahmed)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Eraslan, K. (1999). *Mevlana Sekâki Divanı*. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Ercilasun, A. B. - Akkoyunlu, Z. (2014). *Dîvânü Luğâti't-Türk, Giriş, Metin, Çeviri, Notlar, Dizin*. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Ercilasun, A. B. vd. (1991). *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I-II*. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Eren, H. (1999). *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Bizim Büro Basım Evi, Ankara.
- Ergin, M. (1991). *Dede Korkut Kitabı-II İndeks-Gramer*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Ergüzel, M. (1999). *Tarîh-i İbn-i Kesir Tercümesi-Şirvanlı Mahmud (IV. Cilt, 2. Kısım)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Gölpınarlı, A. (2015). *Nedim Divanı*, İnkılap Kitapevi, İstanbul.
- Gültaş, A. (1996). *Halil-nâme -Abdülvasi Çelebi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Gülensoy, T. (2018). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul.
- İnayet, A. (2004). *Uygur Destanları-I*, Türk Dil Kurumu Yayınları:843, Ankara.
- Kainçin, Ç. (2006). *Tuular Baştay Kıyğı, Altay Telekey-Mir Altaya Jurnaldañ Bibliotekazı, Gorno-Altaysk*.
- Kanar, M. (2011). *Eski Anadolu Türkçesi Sözlüğü*, Say Yayınları, İstanbul.
- Kaplan, M. (2008). *Hayriyye-i Nâbî*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara.
- Kiremit, M. (1999). *Mir'âtü'l-Memâlik, İnceleme-Metin-İndeks (Seydi Ali Reis)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Koç, K. - Bayniyazov, A. - Başkapan, V. (2003). *Kazak Türkçesi Türkiye Türkçesi Sözlüğü*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- Kúnos, D. (1902). *Şejx Sulejman Efendi's Çağataj-Osmanisches Wörterbuch*, Budapest.
- Küçük, S. (1994). *Bâki Divânı*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Muzafarov, R.-Muzafarov, N. (2018). *Kırım Tatar Türkçesi - Türkiye Türkçesi- Rusça Sözlük*. çev.: Nariman Seyityahya (Seytyagyayev), (Haz. Şerife Özer), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Nadelyev, V. M. - Nasilov, D. M. - Tenişev, E. R. - Şçerbak, A. M. (1969). *Drevnetyurskih Slovar*, Akademiya Nauk SSSR İstitut Yazıkoznaniya, Leningrad.
- Naskali, E. G. - Duranlı, M. (1999). *Altayca-Türkçe Sözlük* (N. A. Baskakov ile T. M. Taşçakova'nın Oyrotsko-Russkiy Slovar'ından Genişletilmiş). Türk Dil Kurumu Yayınları: 725, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Naskali, G. E. - Butanayev, V. - İsina, A. - Şahin, E. - Şahin, L. - Koç, A. (2007). *Hakasça - Türkçe*

- Sözlük, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Nişanyan, S. (2003). *Sözlerin Soyağacı- Çağdaş Türkçenin Etimolojik Sözlüğü*, Adam Yayınları, İstanbul.
- Ölmez, K. Z. (1996). *Ebulgazi Bahadır Hân Şecere-i Terākime (Türkmenlerin Soykütüğü)*, Simurg Yayınları, Ankara.
- Öner, M. (2015). *Kazan-Tatar Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Özşahin, M. (2017). *Başkurt Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Paasonen, H. (1950). *Çuvaş Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, İbrahim Horoz Basımevi, İstanbul.
- Pekacar, Ç. (2011). *Kumuk Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Shaw, R. B. (2014). *Kâşgar ve Yarkend Ağzı Sözlüğü*, Çev. Fikret Yıldırım, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Sırkaşeva, R. L. T. - Kuçığaşeva, N. A. (2000): *Teleüt Ağzı Sözlüğü*, (Çev. Şükrü Halûk Akalın - Caştegin Turgunbayev), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Solmaz, A. (2007). *Özbek Destanları-3: Ayçınar Destanı*, (Anlatan Kadir Rahimov), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Şemseddin Sami (1989). *Kâmûs-ı Türkî*, Çağrı Yayınları, İstanbul.
- Şeyh Süleyman Efendi (h.1297). *Lugât-ı Çağatay ve Türkî-i 'Osmanî, Cild-i Evvel*, İstanbul.
- Tannagaşeva, N. N. Kurpeşko - Akalın, Ş. H. (1995). *Şor Sözlüğü*. Türkoloji Araştırmaları, Adana.
- Tavkul, U. (2000) *Karaçay - Malkar Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Tekin, T. (1995). *Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler*, Simurg Yayınevi, Ankara.
- Toparlı, R. - Argunşah, M. (2008). *Mu'înü'l-Mürîd (İnceleme, Metin, Çeviri, Dizin, Tıpkıbasım)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2008.
- Toparlı, R. - Vural, H. - Karaatlı, R. (2003). *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Ünlü, S. (2012-1). *Karahanlı Türkçesi Sözlüğü*, Eğitim Yayınevi, Konya.
- Ünlü, S. (2012-2). *Harezmi Altınordu Türkçesi Sözlüğü*, Eğitim Yayınevi, Konya.
- Üşenmez, E. - Boltabayev, S. - Tuğlacı, G. (2016). *Özbekçe Türkçe Sözlük*, Türk Dünyası Vakfı, İstanbul.
- Yurtsever, T. S. - Erdi, S. (2007). *Dîvânu Lugâti't-Türk, Mahmûd el-Kâşgarî*. Kabalcı Yayınevi, İstanbul.
- Yüce, N. (1993). *Mukaddimetü'l-Edeb, Hıvârizm Türkçesi ile Tercümelî Şuşter Nüshası, Giriş, Dil Özellikleri, Metin, İndeks*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.